

СТИЛІСТИЧНА АСПЕКТОЛОГІЯ В КОЛІ ПРОБЛЕМ УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

Дядищева-Росовецька Ю.Б., к. філол. н.

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ЕПІТЕТИ В ПОЕТИЧНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У розвідці аналізується фольклорна епітетика в інтерпретації Т. Шевченка. Спостереження, зроблені в ході фольклорно-літературного порівняльного дослідження, використовуються для виявлення механізмів трансформації народнопісенних епітетів у поетичній мові великого українського поета.

Ключові слова: епітет, мова Тараса Шевченка, поетична мова фольклору, поезика Шевченка, поезика фольклору, епітетика.

This article deals with folklore's epithetics in the interpretations by Taras Shevchenko. The supervisions doneduring folklore-literary comparative research are used for the exposure of mechanisms of transformation of folk-song epithets in the poetic language of the great Ukrainian poet.

Key words: epithet, Taras Shevchenko's language, folklore's poetical language, Shevchenko's poetry, folklore's poetry.

В статье анализируется фольклорная эпитетика в интерпретации Тараса Шевченко. Наблюдения, сделанные в ходе фольклорно-литературного сравнительного исследования, используются для выявления механизмов трансформации народно-песенных эпитетов в поэтическом языке великого украинского поэта.

Ключевые слова: эпитет, язык Тараса Шевченко, поэтический язык фольклора, поэтика Шевченко, поэтика фольклора.

Коли ми говоримо про такі поняття, як поетична мова фольклору і поетична мова Т. Шевченка, то обидві групи понять тут відчутно гомологічні стосовно одна одної, а в подібному "рівнянні" треба зіставляти між собою відповідні один одному та співвідносні його члени. Виходячи із вищесказаного, цікаво і корисно розглянути фольклорну епітететику в інтерпретації Т. Шевченка саме в цьому аспекті.

Наші спостереження було зроблено на матеріалі порівняння двох показових мікрозрізів, а саме атрибутивних сполук в поезіях Т. Шевченка і в народних ліричних піснях у записах, зроблених З. Доленгою-Ходаковським [11, с. 399–474]. Забігаючи наперед, можна зауважити, що використання цих двох обмежених вибірок привело до досить виразних і красномовних результатів.

Відштовхуючись від визначення епітета та його параметрів, окреслених свого часу ще О. Веселовським, А. Євгенєва висловлює таку думку: "Постійність епітета, безумовно, передбачає якщо не обов'язковість вживання якогось одного прикметника в поєднанні з тим чи іншим іменником, то в усякому разі обмеженість можливих поєднань означення з означуваним – у цьому саме й полягає постійність" [2, с. 307].

Якщо порівняти корпус лірично-пісенних фольклорних епітетів до слова "дівчина" із відповідним корпусом епітетів до цього ж слова у Т. Шевченка, то перше, що привертає увагу, це їх більш висока частотність у поетових текстах.

Щоправда, застосування тут кількісних методів дослідження часто видається мало придатним, а то й зовсім недоречним, оскільки воно не враховує цілий ряд важливих репрезентативних вживань епітетів, але не безпосередньо з означуваним словом, а зі словами-заступниками обраного слова. Тому для отримання більш повної та об'єктивної картини будемо звертатися до аналізу конкретних контекстів.

Так, за даними Конкордансу Шевченкових творів ("Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка". Т. 1–4. – Нью Йорк, 2001) [4], епітетів до слова "дівчина" зафіксовано 36, проте навіть цей високий показник відбиває далеко не всю

картину, оскільки дані ці неповні, реальна ж кількість значно більша, сама ж епітетика різноманітніша.

Отже, спочатку окреслимо коло досліджуваних сполучень постійних епітетів з означуваним словом та його заступниками в поетичних контекстах Т. Шевченка. Ми, услід за таким авторитетним дослідником, як О. Хроленко, який наполягає на комплексному аналізі не тільки самого слова, а й його варіантних форм, вважаємо за доцільне розглядати епітетну парадигму не лише до слова "дівчина", але й до таких його варіантних форм, як "дівчинонька" ("Дівчинонька одинока / Долю зневажає" [13, с. 149]), "дівча" ("Дівча любе, чорнобриве / Несло з льоху пиво" [13, с. 334]), "дівонька" ("Бо вже Катруся підростала. / Чи вже ж їй вік продівувати, / Зносити брівоньки нізащо?.. / Ні, дівонька вона не та!" [13, с. 62]); у множині поет використовує ще форми "дівчата" ("...уміла любить. / Думала, що тільки кобзарі співають, / Бо, сліпі, не бачать карих оченят; / Що тільки лякають молодих дівчат..." [12, с. 196]), "дівчаточка" ("А ви, мої молодії / Чорнявії діти, / Веселії дівчаточка, / І досі в старої / Танцюєте?" [13, с. 99]), "дівчатка" ("...То знав би ти, пане-брате, / Як їх називати, / Отих твоїх безталанних / Дівчаток накритих" [12, с. 188]). А крім того, знаходимо ще й виразні приклади. Це "дівчина-сиротина" ("Посходила тая рута, / В гаї зеленіє. / А дівчина-сиротина / У наймах марніє" [13, с. 160] – пор. із фольклорним "дівчино-сирото"), "дівчина-дитина" ("А де ж тая веселя / Дівчина-дитина?!" [12, с. 281]) і "діточки-дівчата" ("Як оступлять тебе, доле, / діточки-дівчата / Й защебечуть по своєму" [13, с. 99]). Розглянемо ми також епітети-прикладки до слів-заступників базового слова "дівчина".

Семантика означуваного слова "дівчина" не однозначна. Відтворити семантичний інваріант тут неможливо, адже "дівчина" – це і вказівка на молодий вік, і на стан незаміжжя ("трусити сивою косою"). У цих умовах найбільш часто вживане, і у Т. Шевченка, і у фольклорі, сполучення "*молода дівчина*" може підкреслювати першу семантику, але може й акцентувати молодість незаміжньої жінки.

Крім того, в українській мові немає чіткої семантичної диференціації слів *дівчина* і *дівча*: друге слово може означати й

дорослу дівчину, і маленьку дівчинку, ще дитину. У Шевченкових поетичних контекстах, як і у фольклорних, тут розрізнення нема – як це очікувалося би за зовнішніми граматичними ознаками аналогічно до ще старослов'янських іменників з основою на *-ent* типу *теле, осьля, гоусь, прась, жребь*..., до яких згодом приєднався іменник *дѣтъ*, які позначають маленьких тварин чи птахів, або їх дитинчат [5].

У Т. Шевченка *дівча* вживається і у значенні дорослої дівчини ("Дівча завітчанеє спить. / Дріадам нічого робить / Перед такою красотою, / Перед богинею такою!" [13, с. 340]), і маленької, особливо, коли поет ще й підкреслює це значення епітетом "*мале* дівча": "Як у Італії росло / Мале дівча" [13, с. 246]. Героїня зростає, дорослішає, з нею відбуваються жіночі метаморфози, але по-старому називається тим самим словом: "Незабаром зробилась мати / Із доброї тії дівчати: / Дитину-сина привела..." [13, с. 246]. Може саме тому в Шевченка з'являються прикладки, які виконують функцію уточнення (тобто виступають як епітети): *дівчина-дитина* і *діточки-дівчата*.

"Епітетами-прикладками" називав подібні П. Тимошенко [10, с. 206], і з ним важко не погодитися. Щодо подібних уснопоетичних "звичайних поєднань" О. Потебня стверджував, що вони, насправді, є зразками "образного, поетичного мислення" [7, с. 68]. Вчений намагався осмислити їхню сутність діахронічно, в історичному розвитку: "Як взагалі в розвитку думки і мови образне вираження давніше за безобразне і завжди передбачається ним, так, зокрема, поняття дії, якості по суті є відносно пізніми" [7, с. 69].

На відміну від знайдених у нашому фольклорному матеріалі дев'яти народнопісенних, у поезії Т. Шевченка зустрічаємо їх лише три із компонентом "дівчина": *дівчина-дитина*, *діточки-дівчата*, *дівчина-сиротина*, із яких тільки останнє зафіксоване в корпусі досліджуваних фольклорних текстів ("дівчино-сирото"): "Туман долиною, / А мороз ліщиною, / А козак з дівчиною: / – Дівчино-сирото, / Не стели широко, / Постели вузько, / Присунься близько, / Будем говорити, / Як у світі жити" [11, с. 468]. Натомість у ліричній пісенності ми зафіксували (а) епітети-прикладки з самим

означуваним словом "дівчина", шість варіантів (*дівчина-чорнобривка*, *дівчино-серце* (*серце-дівчино*), *дівчино-рибчино*, *дівчино-паненочко*, або *дівчинонько-гордівницю*, *дівчинонько-повная роже*), а також (б) епітети-прикладки із словом-заступником (двічі): *серце-Маруся*, *Ганця-коханка*. Зустрілася нам і (в) несподівана конструкція *прикладка + прикладка*, де функцію основного компонента виконує слово-заступник, що за походженням є сам прикладкою: *серце-рибчино*.

Відразу ж привертає увагу Шевченкове сполучення "дівчина-дитина": "Зацвіла в долині / Червона калина, / Ніби засміялась / Дівчина-дитина" [13, с. 192]. Це зворушливий образ привертає нашу увагу ще й тим, що він не лише знаходиться у складі психологічного паралелізму, але й виникає на вихідній основі фольклорного психологічного паралелізму, а це цікаво вже само по собі. Проте цей фольклорний прийом тут ускладнюється ще й виразною авторською його трансформацією: адже побудований він на синкретичній асоціації, яка поєднує зорове сприйняття з звуковим: 'зацвіла' – 'засміялась', 'червона калина' – 'дівчина-дитина', 'калина цвіте' – 'дівчина пишається' ('весна в природі' – 'весна життя'). За О. Веселовським, синкретичні епітети (які схожі на метафоричні) пояснюються фізіологічним синкретизмом та асоціацією наших чуттєвих сприймань, наприклад "темний голос" (французьке *voix sombre*), "світлий звук" (тон) (німецьке *heller Ton*) [1, с. 77]. Взагалі-то, синкретичні епітети О. Веселовський відносить до групи пояснювальних епітетів, які "підсилюють, підкреслюють якусь характерну якість предмета" [13, с. 74]. Але в Т. Шевченка образ виходить складнішим і ускладнюється він не тільки за рахунок фізіологічного синкретизму й асоціації чуттєвих сприймань, а ще й за рахунок скам'яніння постійного епітета "*червона калина*" у першій частині психологічного паралелізму, про який вже йшлося вище, а також за рахунок вживання тут епітета-прикладки. Калина ж, як вже згадувалося, цвіте білим цвітом, а не червоним; саме "*червону калину*" можна порівняти з наведеними О. Потєбнею постійними епітетами в російській мові; це – "*цветок лазоревый*" і "*алый*", які не обов'язково в кожному контексті є означеннями

кольору, а в деяких – є загальною народно-пісенною естетичною характеристикою. Справді, не можна тут знову не погодитися з О. Веселовським щодо епітетів, які "не сприймаються більше як кольорові, і прикметники і іменники злилися в значення називного, яке викликає нове означення, воно іноді підновлює попереднє, а іноді вступає у суперечність з ним" [1, с. 82].

Взагалі ж наведені вище Шевченкові рядки являють собою надзвичайно виразну авторську трансформацію фольклорного матеріалу – в основі своїй народнопісенного психологічного паралелізму з використанням скам'янілого постійного епітета, насичену і виразним авторським синкретичним епітетом, і використанням епітета-прикладки. Можна навести й інший контекст, де Т. Шевченко звертається до того ж самого прийому – компонування народного психологічного паралелізму, створеного поетом нового часу в народному дусі: "Віє вітер з-за Лиману, / Гне тополю в полі – / І дівчина похилиться, / Куди гне неволя" [12, с. 164].

Показовою видається відсутність у Т. Шевченка варіантної форми означуваного слова "дівця" до нашої епітетної парадигми (хоча воно зафіксовано в народних піснях у записах З. Доленги-Ходаковського). Чи не спрацював тут механізм "відштовхування" від близькоспорідненої мови – в даному випадку російської?

У Т. Шевченка немає також жодної із багатьох варіантних форм, зафіксованих у словнику за редакцією Б. Грінченка, які, напевне, не задовольняли його в естетичному відношенні, це: "дівка", "дівчиненька", "дівочка", "дівака", "діваха", "дівоха", "дівуха", "дівасенька", "дівася", "дівуся", "дівуля", "дівця", "дівище", "дівчище" [9, с. 386–388]. Відсутні також в поетичному доробку Т. Шевченка "дівчинка", "дівчатонько", "дівчатонька".

Не може не привернути увагу той факт, що в російськомовних творах Т. Шевченко використовує із усіх можливих варіантів тільки слово "девчина" – з ненаголошеним е – (1) і "дева" (4) – у поемі "Слепая": "И будем петь, как снарядился / Козак с ордою воевать, / И как покинул он девчину, / И как другую

полюбил" [12, с. 231–232]). Українською ж мовою поет пише його "дівчина" – через **и** [14, с. 126, 127, 156, 158].

За даними словника Б. Грінченка, у цьому слові наголос можливий у двох варіантах: на першому складі "дівчина", і на другому "дівчіна" [9, с. 388]. Це ж знаходимо й у Т. Шевченка, де на питання про наголос надає чітку відповідь поетичний розмір: "Ідуть – під дубом зелененьким / Кінь замордований стоїть, / А біля його молоденький / Козак та дівчина лежить" [12, с. 77], або "Ніби засміялась / Дівчина-дитина" [13, с. 192]), і "Пішов шелест по діброві; / Шепчуть густі лози. / А дівчіна спить під дубом / При битій дорозі" [12, с. 76].

Якщо звернутися до написання і порівняти його в аналогічних випадках, то в Шевченка ми досить послідовно зустрічаємо **и** на місці традиційного **ѣ**: "дитокъ" [27, с. 1], "Днипра" [27, с. 1], "Днипровою" [27, с. 300], "у свитлыци" [27, 125]. Але в деяких випадках тут читається **і**: "сірія" [27, 125], "відьма" [27, с. 19] чи "видьма" [27, 23] – замість "дѣтокъ", "Днѣпра", "вѣдьма", "дѣвчина". Це й не дивно, адже відомо, що Т. Шевченко переважно користувався фонетичним правописом із збереженням окремих традиційних елементів [6, с. 478; див. також: [3].

Що ж до використання в російськомовних творах Т. Шевченком слова "дева", то позначає воно скрізь Богородицю та тричі зустрічається з традиційним (канонічним) для неї епітетом "святая": "Храни тебя, Святая Дева, / От злых напастей, бурь земных!" [12, с. 222]; і один раз – з епітетом Пречистая: "И помолись душой незлобной / Пречистой деве в час прискорбный / И за его, и за меня" [12, с. 216].

Імовірно, Т. Шевченко свідомо в російськомовних творах, крім слова "девчина", не використовує ані "дѣвица" (яке, до речі, у фольклорних записах З. Доленги-Ходаковського фіксується – "дівиця"), ані "дѣвушка", ані "дѣвочка" – як тлумачить Б. Грінченко [9, с. 388]), а подає слово "девчина", як українську мовну реалію поруч із "свыта", "жупан", "хата", "хустка", "намисто" ("А у пана два жупана, / А третяя свыта..." [12, с. 226]), і використовує їх і у вставках – стилізаціях під народну пісню, і самому авторському тексті: "Меня и в хату не

пустили, / Все посмеялись надо мной / И хусткой черною,
простой / Косу шелковую накрыли" [12, с. 218]: "Я все молчала,
все молчала, / А он шептал и целовал. / Сулил намисто с
дукачами. / Зачем ты не велела брать? / Ведь им бы можно
удавиться" [12, с. 232].

До переліку слів-заступників увійшли передусім *іменники* – власні назви: імена героїнь поезій Т. Шевченка, такі як "Оксана" ("Оксано? Чужа чорнобрива!" [12, с. 192]), "Мар'яна", "Ганна", – і загальні, такі, як "княжна", "титарівна", "богиня", "кряля" (два останні з відтінком оціночного судження), субстантивовані *прикметники* на позначення дівчини, наприклад, "чужа чорнобрива", або "Несказанно / Гарна нехрещена!" [12, с. 138]. У цій функції виступають також *займенники* "ти", "вона": "Отак я іноді тобою, / Тобою, серце, молодою, / Старії очі веселю" [13, с. 229]; "А я край дороги / Серед степу помолюся / Зорям яснооким, / Щоб без мене доглядали / Тебе, одну" [12, с. 201].

Подібну ситуацію ми спостерігали й у фольклорі: наприклад, замість слова "дівчина" в текстах, окрім вже названих вище слів-заступників іноді трапляються субстантивовані прикметники: "прекрасная мила", "мила чорнобрива", "лукава русява", "мила чорнява", "чорнявая кохана", "іншая мила", "здорова мила", "далекая мила", "близька миля" і т. ін.

Подекуди натрапляємо й на таке: замість традиційного оціночного або уточнюючого епітета до означуваного слова "дівчина" Т. Шевченко передає загальне враження від її краси через захоплення ліричного героя, той ефект, що справила на нього краса героїні: "А на ліжку ... ох, аж душно!.. / Як квіточка в гаю / Червоніє" [12, с. 138]. До цього прийому – передачі емоційного ефекту через враження спостерігача – Т. Шевченко звертався не раз. Наприклад, к "Москалевій криниці" (другій редакції): Катруся "Бувало, вигляне із хижі, / Як тая квіточка з роси, / Як тее сонечко з-за хмари. / Ввесь похолону, неживий / Стою, бувало" [13, с. 235]. Так само в "Марії" ефект від побаченого "дивочного гостя" автор передає через враження героїні: "І серце мерзло і пеклось", або "Йй, небозі, / Аж дивно,

чудно. Гость стояв / І ніби справді засіяв. / Марія на його зирнула / І стрепенулась" [13, с. 315].

На окрему увагу заслуговують дистантні епітети (за В. Русанівським) [8], що, як і вище згадані, врахувати в Конкордансі було неможливо: – "Близько хата, де дівчина / Ворота одчинить. / А може, вже одчинила – / Не мені, другому... Бач, заснула, виглядавши, / Моя сизокрила" [12, с. 77], або "Ідуть дівчата в поле жати... / Цікаві (Нігде правди діти)" [12, с. 77]. Справді, навіть коли укладачі стверджують, що вони наводять "повністю контекстуальні обставини реєстрового слова. Ці обставини складаються з трьох віршованих рядків: одного безпосередньо перед і одного після головного рядка, в якому знаходиться реєстрове слово" [4, с. XXI], вони приймають бажане за дійсність. Адже навіть за бажання "надати текстуальним обставинам якнайбільшої ясності" [4, с. XXI], найближчий контекст у поезіях Т. Шевченка, як бачимо, не завжди можна вкласти в три рядки.

Принагідно зазначимо, що також дуже ускладнює роботу з Конкордансом те, що, укладачі взагалі "не групували слів ані граматично, ані за коренями. Кожна морфологічна форма становить окрему лексичну одиницю і самостійне реєстрове слово.... Омоніми – як лексичні, так і граматичні – не є розмежовані, себто не подані як різні слова" [4, с. XXI]. А, отже, ряд *дівонька, дівоче...* несподівано розбивається дієсловом *дівся*, а потім продовжується *дівувала...* [4, с. 405].

Тепер звернемося до безпосереднього зіставлення епітетних парадигм до слова "дівчина" в українській ліричній пісні та в поетичних контекстах Т. Шевченка.

Отже, із згаданих вище 36 епітетів, наведених у Конкордансі, усього 5 (і це не може не здивувати!) зустрічаються і в Шевченкових поетичних контекстах, і в контрольних фольклорних текстах – це "молода" ("молоденька"), "чорнобрива", "заручена", "чорнява", "весела". До них також долучається прихований епітет у складі порівняння "мов намальована" до слова-заступника – "титарівна" та виразний описовий комплекс-заступник "дівчата" – "рожеві квіти".

Отже, перший із наведених Шевченкових епітетів – "дівчина *молоденька*" зустрічаємо в імпровізації в народному дусі на тему "темного похорону" "чумаченька" в поезії "Ой не п'ються пива-меди": "Ой полетить, гайворони, / Мої сизокрилі, / До батечка та скажіте, / Щоб службу служили / Та за мою грішну душу / Псалтир прочитали, / А дівчині молоденькій / Скажіть, щоб не ждала" [13, с. 135]. Це перегукується і з фольклорним його вживанням, адже це найбільш часто вживане сполучення даного епітета з нашим означуваним словом. Воно зустрічається нам, зокрема, у чумацькій пісні баладного типу із трагічним сюжетом: " – Ой чи будеш, молода дівчино, по мені журиться, / Ой як піду та у Крим по сіль да буду бариться?" [11, с. 441]. Також знаходимо цей постійний епітет з означуваним словом у складі фольклорного психологічного паралелізму: "Ой тонкая паутина все по тину в'ється, / Молодая дівчинонька за миленьким б'ється" [11, с. 425]. Зустрічаємо його й у пісні про розлуку закоханих: "Зашуміла дібровонька зелененька, / Затужила дівонька молоденька" [11, с. 438].

Виразно фольклорно-забарвленим у Т. Шевченка є й епітет-комполит "*чорнобрива*", наприклад, у "Тополі": "Полюбила чорнобрива / Козака дівчина. / Полюбила – не спинала, / Пішов та загинув..." [12, с. 113]. Сполучення "чорнобрива дівчина" досить часто зустрічаємо і в народній ліриці (5 вживань – високий показник частотності, поруч із такими, як "красна" і "мила", а перебільшує його тільки "молода" – 19 вживань): "Берегом, берегом, бережиною / Найшов же квіточку під ожиною; / А тая квіточка здіндзівероя, / А в мене дівчина чорнобровая" [11, с. 416].

Наступний епітет, "*заручена*" з означуваним словом "дівчина", зустрічається в поетичних контекстах Т. Шевченка двічі: "Не сон-трава на могилі / Вночі процвітає, / То дівчина заручена / Калину саджає" [13, с. 306], або "А дівчину заручену / Кладуть в домовину" [13, с. 308]. Так само двічі ми зустрічаємо це сполучення й у народнопісенній ліриці, зокрема, в хрестоматійно відомих рядках: " – Ой ти, дівчино заручена, / Чого ж ти ходиш засмучена? / – Ой як же то мені веселій бути, / Кого любила, тяжко забути" [11, с. 469].

У поезії "Утоплена" натрапляємо на фольклорний постійний епітет "чорнява" до слова-заступника "дівчини": "Мліє, в'яне, як зостріне / Ганнусю чорняву" [12, с. 203]. Зазначимо, що в народній пісні протиставляються дівчина *білявая* і *чорнявая*: "Не плач, не плач, біленькая, ой я тебе не одчураюся, / Ой я чорнявую да з ума звезду, а з тобою да повинчаюся" ("У тихого броду брала дівчинонька воду" [11, с. 453]. Але якийсь аксіологічне та навіть емоційне протиставлення має тут ситуаційний характер, впливає із сюжетної своєрідності саме цієї пісні. Взагалі ж у фольклорі, як і в Т. Шевченка, епітет "чорнява" передає лише рису зовнішності дівчини.

Епітет у складі порівняння "мов намальована" до слова-заступника "титарівна" знаходимо в однойменній поезії Т. Шевченка: Микита ... "Стоїть собі, як той... / Плечима стелю підпирає / Та дивиться і замирає / На титарівну... А та в квітах, / Мов намальована, стоїть / Сама собі, і на Микиту / Неначе глянула!.. Горить! / Горить Микита в сірій свиті!" [13, с. 88-89]. Дівчина "як намальована" зустрічається і у фольклорних текстах, при цьому навіть із подібними сюжетними колізіями: "Ей, у полі криниченька рублем рубленая, / Там стоїть дівчинонька, як мальованая. / – Малювалася, вражий сину, она не для тебе..." [11, с. 474]. Проте, як бачимо, Т. Шевченко, поперше, передає враження від дівочої краси, показуючи захоплення нею персонажа, по-друге, романтично гіперболізує дію дівочої краси на парубка, звертаючись до метафори "кохання як вогонь", відомої ще за "Піснею над піснями": "Горить! / Горить Микита в сірій свиті!".

А от останній із наведених вище Шевченкових епітетів – "Весела дівчина" – сполучення не типове для фольклорних текстів, лише один раз фіксується його відповідник в досліджуваному нами корпусі ліричних пісень, і то із заперечним значенням та у дискантній формі: " – Ой як же то мені веселій бути, / Кого любила, тяжко забути" [11, с. 469]. Натомість "невесела", ще й поруч із "смутна" (порівняймо "Дівчина дурна, безрозумна" [11, с. 470]) передають розпач ліричної героїні: "Гдесь моя дівчинонька з жалю омліває. / Чого

водиця каламутиться? Бо її хвиля збила. / Чого дівчина смутна, невесела? Бо її мати була" [11, с. 470]. У Т. Шевченка ж це і "веселая дівчина-дитина" (див. вище), і Марія: "– Його! – промовила Марія, / І веселенькая пішла / У Назарет" [13, с. 317] і т. ін. Взагалі, при тому, що в житті Кобзаря було багато трагічного, цей епітет зустрічається надзвичайно часто, навіть складається враження, що автор ніби навмисно повторює його, як магічне замовляння, як втілення недосяжної мрії, поєднуючи з ключовими словами "мати", "діточки", "сім'я", "молодиця", "люди", "хата", "село", "край", "поле", "жнива", "літа", "світ", "слово", "думи", "сонечко", "хмари", "рай" тощо.

Що ж до описового комплексу-заступника "дівчата" – "(рожеві) квіти (квіточки)", то взагалі треба відзначити, що цей асоціативний ряд у Т. Шевченка яскраво забарвлений саме фольклорно: наведемо тут народнопісенні порівняння "дівчина" – "як повная рожа" [11, с. 399], "дівчата" – "як квіточки", "рожеві квіти". А також звернемо увагу на конструкції "мій ти рожевий квіту" [11, с. 470] – у пісні "Ой взийди, взийди, ясний місяцу, як млиновеє коло" і "ти мій розовий квіту" [11, с. 429] – у іншому її варіанті. Проте у поезії Т. Шевченка зазначений епітетний комплекс використовується лише у звертаннях ліричного героя або персонажа: "Згадайте, дівчата, – вам треба згадать! / Вона вас любила, рожеві квіти, / І про вашу долю любила співать" [12, с. 128], або "Доню моя, Доню моя, / Цвіте мій рожевий" [12, с. 99], або "Спасибі вам, мої квіти, / За слово ласкаве" [12, с. 193]. Але геніальний поет на цьому не зупиняється і йде далі, розвиваючи вихідну народнопісенну метафору і створюючи яскравий авторський трагічний образ, сповнений глибокого ліризму. Так виникає вислів "знівечений цвіте", з яким звертається до персонажа-дівчини ліричний герой: "Княжно моя безталанна, / Знівечений цвіте" [13, с. 33]. Справді, це словосполучення, точніше його походження в поезії Т. Шевченка, яке ми можемо хоч би пунктирно відтворити, ніби ілюструє глибоку думку О. Веселовського, за якою доля постійного епітета за межами усної традиції, вже в літературі "полягатиме в розкладанні <...> типовості індивідуалізмом" [1, с. 80].

Аналізуючи постійні епітети, О. Веселовський говорить про так звані характерні описові формули, на які в деяких випадках розклався епітет, а саме кенінги: у скальдичній поезії замість "кораблі" усталюється характерна описова формула "морські коні", замість "конунг" – "той, хто ламає зап'ястки". У другому випадку образ постає з уявлення про щедрого правителя, який роздає дружинникам частини трофейних зап'ястків, які були на півночі еквівалентом грошової цінності [1, с. 87]. Сполучення "рожевії квіти" із значенням "дівчата" цілком може бути потрактоване як аналогія кенінгу типа "морські коні".

Натомість яскравих авторських епітетів, тих, що не мають відповідників у досліджуваних фольклорних текстах (хоч принаймні половина із них – виразно забарвлені фольклорно), Конкорданс подає 31, проте, з урахуванням і слів-заступників, і дистантних епітетів, і розгорнутих порівнянь, що можуть бути прирівняні до своєрідних епітетів, поле нашого дослідження значно розширюється. Отже, це *дівчина* "гнучка", "висока", "кароока", "круглолиця", "білолиця", "найкраща", "причинна", "сердешна", "одинокка", "безталанна", "сонна", "невбога" (порівняймо – у фольклорі "убогая" – вживається двічі) тощо; *дівча* "мале", "любє", "заквітчанєє"; або *дівчата* "накриті", "Дніпрові". Поруч із ними знаходимо, і це сприймається як певна несподіванка, негативно забарвлені епітети: *дівчата* "задрипані", "прокляті"...

Крім того, у Т. Шевченка зустрічаємо цілий комплекс яскравих фольклорно-забарвлених авторських розгорнутих епітетів, де у складі порівняння проводиться паралель дівчина, "як тополя", "як квітка", "як пташка", "мов голубонька" та ін.: "як тєє сонечко з-за хмари" [13, с. 235], "як тополя серед поля" [12, с. 203], "як тополя, стала в полі / При битій дорозі" [12, с. 98], "Рядок на вигоні тополь, / Нєначе з Оглава дівчата, / Ватагу вийшли виглядати" [13, с. 171], "як тая квіточка з роси" [13, с. 235], "як квіточка в гаю / Червоніє" [12, с. 138], "сохне вона, як квіточка, / Мати не питає: / "Чого в'янеш, моя доню?" [12, с. 115], "В садах кохалися, цвіли, / Нєначе лілії, дівчата" [13, с. 48], "одна, як та пташка в далекім краю" [12, с. 74], "Мов

сизая голубонька, / Село облетіла" [13, с. 30], "попід гаєм, мов ласочка, / Крадеться Оксана" [12, с. 143], "як мак процвітає" [12, с. 85]. На окрему увагу заслуговують тут індивідуально-авторські епітети у складі порівняння, відповідників яким не знайдено у фольклорних контекстах, наприклад, дівчата "*мов ті сороки*". Це порівняння розраховане не на зорові асоціації, а на слухові: "А дівчата, / *Мов ті сороки*, цокотали" [13, с. 188].

Серед них привертає увагу біблійне за походженням розгорнуте порівняння "Мов крин той / Сельний при долині" в оповіді про царя Давида у поемі "Царі": "...була собі на лихо / Найкраща між ними, / Меж дівчатами; мов крин той / Сельний при долині – / Меж цвітами" [13, с. 85]. "Сельний крин" – це лілея, яка росте в полі – проте вживається саме ця назва квітки із саме таким епітетом не випадково, а для надання піднесеного звучання, адже "Крин сельний" – це постійне означення Богородиці. На перший погляд, деякого вже українського народного колориту йому надає уточнення "при долині", але ж воно теж походить із старослов'янського перекладу Пісні над піснями. Створенню зовсім іншого колориту в наступній картині тієї ж поеми, де поет відтворює давньоруський язичницький ритуал, служить епітет у складі порівняння *дівчата*, "мов ті валькірії" [13, с. 85]. Як бачимо, літописну княжну Рогніду та її батька князя Рогволода поет вважав варягами, що зберегли на Русі свою скандинавську язичницьку релігію.

На негативну та знижену характеристику петербурзьких дівчат, несподівану для поетичної творчості Т. Шевченка, проте цілком закономірну для його сприйняття столиці імперії як уособлення оскверненої культури, натрапляємо в поезії "О люди! люди небораки!", де знаходимо епітет "*задрипані*" дівчата (із співчутливим варіантом означуваного слова "дівчаточка"), а поруч – у складі порівняння "*як ту отару*", "*неначе ті ягнята*", "Мов у кошару заганяє / *Чужу худобу*" [13, с. 546]. Для поета Петербург це – місто, побудоване на кістках невольників, зокрема й його співвітчизників-українців; там Т. Шевченко не може відчувати гармонії. І люди в Петербурзі виступають як продукт ворожої людині культури, спотвореної насильством,

примусом, неволею: "покрай улиць поспішали / *Заспані* дівчата, та не з дому, а додому! / Посилала мати / На цілу ніч працювати, / На хліб заробляти" [12, с. 276]. Зрозуміло, що у фольклорних текстах нічого подібного ми не знайшли.

Показовим для Т. Шевченка-поета є використання фольклорно-забарвлених епітетів-комполітів: дівчина "чорнобрива", "круглолиця", "білолиця", "кароока", що їх називають "гомерівськими епітетами". Типові вони не тільки для думового епосу, де виступають навіть певним маркером ідентичності (пор. "людославне запорожжя", "злосупротивна хвиля"), але зустрічаються і в народній ліричній пісенності, наприклад, воли "круторогі". Незважаючи на те, що зазначені Шевченкові епітети-комполіти і є фольклорно-забарвленими, проте у корпусі досліджуваних народнопоетичних текстів вони зафіксовані не були, крім першого – "чорнобрива" (або варіантна форма "чорноброва"). Це свідчення реальної рідкісності їх в народних ліричних піснях.

Привертає увагу часте нанизування Т. Шевченком декількох підряд епітетів, серед яких зустрічаються "гомерівські", як, наприклад, такі дистантні: (княжна) "Чорнобрива, кароока, / Вилитая мати. / Тільки смутна, невесела..." [13, с. 30]. Або бачимо вживання аж трьох підряд фольклорно-забарвлених епітетів-комполітів у самохарактеристиці дівчини – ліричної героїні поруч із словом-заступником "я", як це спостерігаємо в стилізації під народну пісню "Породила мене мати": "І виросла я на диво: / Кароока, чорнобрива, / Білолиця" [13, с. 127]. Таке нагнітання не може бути випадковим і напевне виконує свою поетичну функцію, яка стає зрозумілою, коли згадати, що поезію було написано на засланні, в другій половині 1848 року на Косаралі. У цей період у Т. Шевченка з-під пера з'являється ціла низка стилізацій під фольклор або імпровізацій в народному дусі – ілюзорна поетична компенсація в іноетнічному, іншомовному та інокультурному середовищі, спроба щось протиставити цьому тиску для самозахисту, як результат створення навколо себе власного українського пісенного оточення: справді, поруч зустрічаємо такі виразні стилізації під народну пісню як

"Закувала зозуленька...", "На улиці невесело...", "Утоптала стежечку через яр...", "Якби мені черевики..." та інші.

Цікаво, що субстантивований прикметник композит "білолиций" зустрічається у Т. Шевченка чотири рази в "Гайдамаках" на позначення місяця, який прямо так і не було названо. Він "світить", "сєє", "горить": "...серед неба / Горить білолиций; / Верба слуха соловейка..." [12, с. 142], або "І зорі червоні, як перше плили, / Попливуть і потім, і ти, білолиций, / По синьому небу вийдеш погулять" [12, с. 128]. Характерно, що у фольклорі слово "місяць" ("місяченько") вживається досить часто (у нашій вибірці 5 вживань) і лише з постійним епітетом *ясний*: "Ой місяцю, місяць ясний, не світи нікому, / А засвіти миленькому, як піде додому" [11, с. 431]. Двічі фіксується порівняння повного місяця з млиновим колом у складі психологічного паралелізму: "Вийди, вийди, ясний місяць, як млиновеє коло, / Вийди, вийди дівчино, промов до мене слово" [11, с. 429].

Фольклорно-забарвлений епітет-композит "круглолиця" набуває додаткової внутрішньої рими у поезії "Ну що б, здавалося слова...": "круглолицю молодицю". Він також виступає як дистантний епітет до нашого означуваного слова "дівчина": "Із туману, / Як кажуть, стала виглядять / Червонолиця Діана... / А я вже думав спать лягать - / Та й став, щоб трохи подивиться / На круглолицю молодицю, / Чи тее... дівчину!.." [13, с. 94]. Тут Т. Шевченко інакомовно говорить про місяць, адже у римлян Діана – богиня-діва, покровителька місяця і полювання. Виходить зворушливий невеселий жарт у сумному контексті. Поет грає формами і протиставляє римській, "як кажуть", "червонолицій Діані" (знову епітет-композит!) перелицьовану в душі І. Котляревського фольклорно-забарвлену "круглолицю молодицю, / Чи тее... дівчину!..". Окрім прямої зображальної асоціації з повним місяцем, це й переосмислення фольклорного епітетного словосполучення "місячне коло". Не може не привернути увагу влучність і доречність саме тут, в античному контексті "гомерівського" епітета "*червонолиця Діана*": згадаймо *хитромудрого* Одісея, *волооку* Геру, *розовоперсту* Еос...

Виразно забарвлені фольклорно епітети "гнучка", "висока", композит "кароока" (до речі, так само не зафіксовані у наших контрольних текстах народнопісенної лірики в записах З. Доленги-Ходаковського) та розгорнутий епітет у складі порівняння ще й з внутрішньою римою "Як тополя серед поля" зустрічаються в поезії "Утоплена", проте не з самим означуваним словом "дівчина", а з його заступником "Ганна": "Та й виросла / Ганна кароока, / Як тополя серед поля, / Гнучка та висока" [12, с. 203]. Ще декілька яскравих розгорнутих епітетів у складі порівняння бачимо трохи далі: "Як маківка на городі, / Ганна розцвітала; / Як калина при долині / Вранці під росою, / Так Ганнуся червоніла, / Милася сльозою" [12, с. 204]. Тут стерта метафора "Ганна розцвітала" продовжує розгорнутий епітет у складі порівняння "Як маківка на городі". Він доповнюється ще одним розгорнутим епітетом у складі порівняння з елементами психологічного паралелізму, де виразно простежується паралель: *дівчина – калина, роса – сльози*.

Мимохіть напрошується висновок про те, що, за О. Веселовським, фактично майже всі вони можуть бути визнані за тавтологічні епітети, тому що у цьому поєднанні (двочленній конструкції: *означуване слово + означення*) естетично оціночне уточнююче навантаження несе не тільки другий компонент (власне епітет), але й перший – означуване слово "дівчина", яке іманентно в народних лірично-пісенних контекстах має самодостатнє емоційно-піднесене забарвлення. Підтвердження цьому можна знайти не тільки в характеристиці епітетів до даного слова – вони переважно позитивно емоційно забарвлені (і навіть там, де на перший погляд характеристика здається негативною), а й у ряді високоестетичних порівнянь з дівчиною (дівчатами) явищ природи, рослин тощо. У таких випадках традиційний психологічний паралелізм ніби обернено: "Тільки і остались, / Що тополі на вигоні / Стоять мов дівчата / Вийшли з Оглава ватагу / З поля виглядати" [13, с. 183]. Виразну персоніфіковану картину бачимо в поезії "Над Дніпровою сагою": "А калина з ялиною / Та гнучкою лозиною, / Мов дівчаточка із гаю / Виходжаючи, співають" [13, с. 348]. Цей же своєрідний прийом використано в "Невольнику": "І барвінком, і рутою, / І рястом квітчає / Весна землю, мов дівчину / В

зеленому гаї; / І сонечко серед неба / Опинилось-стало, / Мов жених той молодую, / Землю оглядало" [13, с. 295]. Для фольклорних, консервативних текстів це було би надто сміливо й оригінально, проте для авторських рядків поета-романтика – в естетичному сенсі – це не є несподіваним. Але навіть яскраві авторські новації у Т. Шевченка сповнені народнопісенного естетичного сенсу.

Не можна не звернути увагу на той факт, що в Т. Шевченка багато сполучень епітетів з досліджуваним словом подано у формах множини: згадуються дівчата "Дніпрові", "цікаві", "заспані", "сонні", "безталанні", "накриті", "цікаві". Напевне, для поета важливо було естетично осмислити й феномен краси українських дівчат саме як позитив у житті та дати йому узагальнену характеристику. Так з'явилася в "Гайдамаках" зворушлива епітетна конструкція "дівчата, землі козацької краса" [12, с. 155].

У відповідних фольклорних контекстах це зафіксовано не було, можливо через те, що сама специфіка жанру народної ліричної пісні (на відміну хоч би від веснянок чи купальських пісень) передбачає одиничний об'єкт оспівування – кохану чи коханого, без узагальнення, як у Т. Шевченка. До того ж, як відомо, в усній традиції ліричні пісні завжди прив'язані до конкретного сюжетної ситуації, сприймаються в контексті конкретного моменту виконання.

У народній любовній ліриці означуване слово "дівчина", з яким сполучаються компоненти епітетної парадигми, фіксується у нашій вибірці переважно в однині, це й не дивно, адже в любовній ліриці на інших дівчат, крім коханої, уваги не звертають, хіба що як на тло. Саме в цьому культурологічному а разом і психологічно-побутовому контексті цілком закономірними і очікуваними виглядають застосування прийому вибору однієї поміж іншими (Б. Соколов): "Межи всіма дівоньками тільки мні їдна мила" [11, с. 404]; "А прийдуть дівчини в рутвяних віночках. / Та не прийшли дівчата, а прийшла одна" [11, с. 410].

Зустрічаємо в Шевченкових поетичних контекстах також прийом, описаний О. Веселовським, коли епітет

знаходить своє місце у складі розгорнутої синекдохи, в тому її різновиді, коли частина виступає замість цілого: "Сирота Ярема – сирота багатий, / Бо є з ким заплакати, є з ким заспівать. / Єсть карії очі – як зіроньки сяють, / Білі рученята – мліють – обнімають, / Єсть серце єдине, *серденько дівоче*, / Що плаче, сміється, і мре, й оживає, / Святим духом серед ночі / Понад ним витає" [12, с. 136].

Тим більше несподіваним для макроконтексту всієї творчості Т. Шевченка здається епітет "прокляті" дівчата – взагалі для нього не типовий. Проте, якщо придивитися уважніше до конкретного поетичного контексту, то тут поява цього епітета виглядає закономірною. Адже у монолозі ліричної героїні висловлюється її особистий протест проти ставлення до неї традиційного сільського суспільства в цілому та дівчат-пліткарки конкретно, тому що вони, змушуючи сім'ю відмовитися від власної дочки-покритки, прирікає її на загибель: "Ні, не того мені шкода; / А марніє моя врода, / Люде не беруть. / А на улиці дівчата / Насміхаються, прокляті, / Гусаркою звать" [13, с. 161].

Так само несподіваним, піднесено-книжним видається ошатний розгорнутий епітет у фрагменті про Давида із поеми "Царі" "*царевен паче красотою*": "То, щоб нагрить його, взяли, / Царевен паче красотою, / Дівчат старому навели" [13, 84]. У фольклорних текстах, звісно, не могло бути жодних аналогів і такій метафоричній картині з античними мотивами в поезії "Колись-то ще, во время оно": "У холодочку під платаном / Дівча завітчанеє спить... / Дріадам нічого робить / Перед такою красотою, / Перед богинею такою!" [13, с. 340]. Але ж і словосполучення "дівча завітчане" у порівняльному фольклорному матеріалі не знайдено.

Отже, як бачимо, порівняно з народною пісенністю у Т. Шевченка переважна кількість епітетів до означуваного слова "дівчина" передає загальне естетичне враження, а також характеризує не стільки настрої ліричної героїні, як у фольклорі ("раденька, "засмученая"), скільки долю її ("сердешна", "безталанна", "накрита", "одинокка", "причинна"). До таких традиційних епітетів долучаються яскраво-авторські, серед яких

забарвленим фольклорно ("Дніпрові" дівчата – про русалок) протистоять книжно-літературні, далекі від усно-традиційних: "мов ті валькірії", "Царевен паче красотою...", і несподівано негативно-забарвлені "задрипані" (дівчата-повії в Петербурзі), "заспані", "сонні" тощо.

Таким чином, можна зробити деякі висновки загального плану. Ми бачили, що відбиття фольклорної епітетики в поезії Т. Шевченка не є дзеркальним. За умов абсолютної обізнаності поета в українській фольклорній поетиці, він вибирав з її скарбниці лише ті прийоми, зображальні засоби та тропи, які були йому потрібні для розв'язання конкретного поетичного завдання. Це повністю стосується й відбиття в поетичній стилістиці Т. Шевченка українських фольклорних епітетів. Ми бачили, що він звертався і до вишуканих, складних за побудовою епітетних конструкцій, і до простіших форм постійних епітетів. Але у всіх випадках творчої орієнтації на ці фольклорні зразки як обов'язкова умова виступало авторське їх забарвлення у поетичному доробку Кобзаря.

1. Веселовский А.Н. Из истории эпитета // Веселовский А.Н. Историческая поэтика / А.Н. Веселовский. – М., 2004. – С. 73–92.
2. Евгеньева А.П. Очерки по языку русской устной поэзии в записях XVII–XX вв. / А.П. Евгеньева – М. ; Ленинград, 1963. – 348 с.
3. Жовтобрюх М.А. До історії українського правопису / М.А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1937. – № 11–12.
4. Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка. Т. 1–4. – Нью Йорк, 2001.
5. Общее языкознание / Под ред. А.Е. Супруна. – Минск, 1983. – 456 с.
6. Півторак Г.П. Правопис / Г.П. Півторак // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 478.
7. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А. Потебня // Язык фольклора. Хрестоматия / Сост. А.Т. Хроленко. – М., 2006. – С. 68–98.
8. Русанівський В.М. У слові – вічність (Мова творів Т. Г. Шевченка) / В.М. Русанівський. – К., 2002. – 240 с.
9. Словарь української мови, збрала редакція журналу "Кієвская Старина" / Упорядк., з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. – У Києві, 1907. – Т. 1. – 496 с.